

Budoucnost peněz

Příspěvek pro Pražskou školu alternativ, podklad pro vystoupení v rámci semináře "Finanční služby a peníze jako veřejný statek" (12.11.2012 18 00 Galerie Divus, Bubenská 1, Praha 7).

Zatímco před rokem 1989 jsme byli krmeni odvarem z marxistické ekonomie a filosofie, který se měl stát našim světovým názorem, v posledních dvaadvaceti letech se naši mladí lidé (a nejen oni) učí dívat na svět stále více brýlemi středoproudé (mainstreamové) neoklasické ekonomie, případně zjednodušené ideologie z ní vycházející. Jedním z průvodních jevů tohoto přístupu je zneviditelnění oblastí, které neoklasická ekonomie nedokáže dobře metodologicky uchopit, protože je nelze vyjádřit penězi. Patří sem celá oblast přírody - příroda nám dává své dary zadarmo, proto je ten, kdo si ony brýle nasadil, ve skutečnosti nevidí, stejně jako energii, která ekonomickou mašinerii pohání. Pro ekonomické perpetuum mobile (pokud je vůbec zaregistruje) jsou to jen výrobní prostředky, o jejichž trvalou dostupnost se postará trh. Vedle přírody je další ekonomickou popelkou sféra tzv. nepeněžní ekonomiky: domácích prací, vzájemné péče v rodině či mezi přáteli a sousedy, dobrovolných aktivit a samozásobitelství. Pokud nějaká naše činnost neprojde peněžním rastrem, nelze ji změřit penězi, zůstává kdesi "za zrcadlem": neodrazí se v HDP a nemine ji osud ekonomické neviditelnosti. Což je tím závažnější, čím zabírá neoklasická ekonomie větší místo v našich hlavách, na úkor jiných pohledů na svět.

Na uvedené zásadní nedostatky mainstreamového ekonomického diskursu upozorňuje po desetiletí řada ekologických, feministických a politických ekonomek a ekofeministek, namátkou Hazel Henderson, Vandana Shiva, či Veronica Bennholdt-Thomsen. Ekonomie středního proudu a ideologie z ní vycházející jdou však ještě dál: mlčky předpokládají, že skutečné bohatství nedokáže vytvořit ani veřejný sektor. Veřejné aktivity jsou v očích mainstreamových ekonomů vždy zátěží pro celý systém, skutečné bohatství dokáže vytvořit jen soukromý sektor: ten jediný je "produktivní" a dostatečně "efektivní". Pak je tu ještě stát, který by podle nich měl být co nejmenší a měl by co nejméně zdaňovat, dotovat, natož se třeba zadlužovat a vytvářet peníze. Na ostatní sektory, jako je neziskový sektor, sociální podnikání, družstva, církve a odbory, obce a místní komunity mainstreamový ekonomický diskurs nereflktuje prakticky vůbec.

Svět podle mainstreamové ekonomie je tedy zvláštní svět. Jakou roli v tomto světě hrají peníze? Zvenčí by se mohlo zdát, že dosti podstatnou: vše se v nich přece měří a co nemá peněžní hodnotu, neexistuje. Když však nahlédneme trochu blíže do ekonomických učebnic, s překvapením zjistíme, že i peníze jsou tu tak trochu popelkou. Už filosof David Hume je v 18. století označil za jakýsi neutrální olej, který maže kola ekonomiky, samy o sobě ale peníze nejsou podstatné, lze je jaksi automaticky odvodit od "reálné ekonomiky" statků a služeb. Peníze v konvenční ekonomické optice kolují, usnadňují směnu, a jsou regulovány monetárními politikami tak, aby jich bylo tak akorát, ani moc, ani málo. Pak jsou také peníze ještě něčím, co lidé, kteří peníze nepotřebují, střežují, a banky (firmy v zásadě jako každé jiné) zprostředkovávají těm, kteří peníze zrovna potřebují. A ti za ně platí. Platí za ně úrok -jako zaplatíme třeba za boty,tak zaplatíme za peníze, které jsme si půjčili. Vzhledem k tomu, že neefektivnější bývají privátní firmy, je dobré, když i banky jsou privátní. Tolik peníze optikou konvenční ekonomie.

Tento neproblematický pohled na peníze byl kritizován dávno předtím, než vybuchla bomba v podobě finanční a s ní spojené ekonomické krize v roce 2008. O dopadu peněz a bank a způsobu, jakým se dostávají do oběhu, na společnost a přírodu psali například Richard Douthwaite, Margrit Kennedy, Michael Rowbotham a řada dalších. Po finanční krizi se odpor vůči současnému bankovnímu systému přesunul téměř do mainstreamu: celosvětové hnutí Occupy Wall Street poukázalo na mocenské nerovnosti, které jsou se současným způsobem tvorby peněz spojené, Evropská unie nesměle navrhla tzv. daň z finančních transakcí (o které ekologičtí ekonomové hovoří již 40 let) a chce banky přísněji regulovat, kritika komerčních bank a bankéřů se stala běžnou součástí dokonce i našich medií.

Zároveň však velké finanční domy v tichosti lobbuji za udržení statu quo (v roce 2011 v Británii finanční sektor utratil na lobbying politiků a regulátorů 92 milionů liber¹), regulace ztrácejí původní razanci a hlavně: málokdo se snaží jít více do hloubky a přemýšlet o tom, nakolik je současný systém tvorby a cirkulace peněz dlouhodobě udržitelný z hlediska environmentálního, sociálního, etického a dokonce i ekonomického v užším slova smyslu. Jedním z důvodů tohoto nedostatku hlubší reflexe současné krize je možná i to, že automaticky očekáváme ony hlubší analýzy z pera mainstreamových ekonomů. Viděli jsme však, že středoproudá ekonomie nemá na takovouto analýzu nástroje, nehledě na to, že řada prominentních středoproudých ekonomů je existenčně svázána právě s oním finančním sektorem, který bychom rádi podrobili kritickému drobnohledu. V této situaci je vhodné se obrátit spíše k sociálním vědcům a k heterodoxním ekonomickým směrům.

Z autorů, kteří jsou v tomto směru inspirativní, lze určitě jmenovat britskou feministickou politickou ekonomku Mary Mellor², která ve své knize *The Future of Money* (Budoucnost peněz)³ shrnuje argumenty pro to, abychom peněžní systém považovali nikoliv za neutrální mazadlo, nikoliv za komoditu, dokonce nikoliv za veřejný statek (pokud něco označíme za veřejný statek, již přijímáme optiku mainstreamové ekonomie), ale za sociální instituci, za sociální vtaž, za sociální fenomén, který (stejně jako trh sám) je na společnosti závislý a měl by se stát předmětem veřejné a demokratické kontroly.

Stabilní peněžní systém, říká Mary Mellor, závisí nejen na ekonomické kapacitě té které ekonomiky, ale i na společenské důvěře a autoritě státu. Stát garantuje svou měnu zákonem i dodává jí legitimitu tím, že v dané měně vybírá daně. Ačkoliv dnes je tvorba peněz privatizována - jsou tvořeny v podobě dluhu obchodními bankami, odpovědnost státu za ně trvá. To se dobře ukázalo, říká Mellorová, právě během krize, kdy vlády nalily do finančního sektoru obrovské množství prostředků daňových poplatníků. Navíc většina vlád garantuje vklady střadatelů v obchodních bankách a prostřednictvím centrálních bank se snaží kontrolovat množství peněz v oběhu. Jestliže jsme tedy za peněžní systém

¹ Meacher, M. (2012). "Key to challenging power of banks is regaining control of money supply". In *Sustainable Economics* 20 (5): 117. Newsletter of the Monetary Reform Policy Working Group of the Green party of England and Wales.

² Johanisová, N. (v přípravě). *Ekonomičtí disidenti*. Volary: Stehlík.

³ Mellor, M. (2010). *The Future of Money*. London: Pluto Press.

odpovědní a různými způsoby jej dotujeme, a jestliže je pro nás nezbytný a neobejdeme se bez něj, měli bychom jej pojmout jako veřejnou službu, jako něco, co kontrolujeme a o čem rozhodujeme my-veřejnost.

Jaké jsou hlavní kritiky současného - privatizovaného systému tvorby peněz, kdy obchodní banky tvoří velkou většinu peněz prostřednictvím procesu, který je někdy označován jako multiplikovaná expanze depozit, a který spočívá v tom, že banky, když poskytnou úvěr, si tento úvěr z žádného účtu neodepíší, ale naopak si jej připíší jako aktivum?⁴

Problémů je zde celá řada. Jako první bychom mohli zmínit tzv. růstový imperativ: peníze, které vznikají jako dluh a musejí se splácet i s úrokem, nutí ty, kdo si půjčili, k horečnější ekonomické aktivitě, aby peníze s úrokem splatili. Peníze, které vnikly jako dluh, musí vydělávat: odtud systémový tlak na ekonomický růst. Ekonomický růst s sebou přitom přináší celou řadu problémů a je dlouhodobě neudržitelný.⁵

Dalším problémem je nestabilita. A to jak nestabilita dlouhodobá (vedle již zmíněného tlaku na ekonomický růst je tu systémový tlak na stále hlubší zadlužování)⁶, tak nestabilita krátkodobá daná tím, že peníze vznikají jako úvěry a současně jsou tyto úvěry stále spláceny. Přitom pokud nedochází k trvalému čerpání dalších úvěrů, je peněžní zásoba resp. množství peněz v oběhu ohroženo. Současný systém tvorby peněz se tedy podle kritiků podílí na prohlubování ekonomických krizí, protože nedostatek kolující měny má celou řadu problematických implikací.

Současný systém je kritizován z řady dalších hledisek. Mellor, ale např. i Huber a Robertson⁷ upozorňují na dvě z nich: Jednak tím, že peníze se dostávají do oběhu prostřednictvím obchodních bank, určují banky směr rozvoje společnosti. Cílem obchodních bank ale není veřejné blaho, nýbrž spokojenost akcionářů. Usilují tudíž o co největší zisky a tudíž o úvěry na pokud možno velké projekty s vysokou a rychlou návratností. Zde se dostáváme k palčivému problému spekulace, ale všeobecně platí, že projekty s vysokou návratností nemusí být totožné s projekty, které jsou environmentálně či sociálně žádoucí. Spíše je tomu naopak. Druhý problém, který vzniká s privatizací bankovního sektoru, odhlédneme-li od již zmíněné privatizace zisků a socializace ztrát (banky, které mají problémy, jsou podporovány veřejným sektorem resp. plátcí daní), je ochuzení státu díky tzv. ražebnému. Tento pojem (anglicky *seignorage*) vznikl původně k popsání výhody osoby (často kníže či král), která dříve razila mince: náklady na výrobu mince byly nižší, než hodnota mince samotné, a rozdíl byl ziskem dotyčného velmože, resp. knížectví či království. Mary Mellor, Huber a Robertson i další autoři upozorňují na to, že ražebné mohou využívat i dnes instituce, které emitují peníze. Ale

⁴ K tomuto podrobněji viz např. Dothwaite R. (2002). *Ekológiá peňazí*, diveRzita, Dolný Kubín, Slovensko, případně kreslený film *Peníze jako dluh*, který lze shlédnout na youtube, či jakokouliv základní učebnici ekonomie. Viz též Johanisová (2007). *Kde peníze jsou služebním, nikoliv pánem*. Volary: Stehlík, str. 16-20.

⁵ Johanisová, N., Fraňková, E. (2012). "Ekonomický růst a jeho environmentální a sociální souvislosti." In *Geografické rozhledy* 22 (1): 6-8. Česká geografická společnost. K vlivu tvorby peněz na ekonomický růst viz též Dothwaite R. (2002). *Ekológiá peňazí*, diveRzita, Dolný Kubín, Slovensko, str. 21-24.

⁶ Votruba, A. (v tisku) *Paradox úroku*. Brno: Doplněk.

⁷ Huber J., Robertson J. (2000). *Creating New Money*. London: New Economics Foundation.

zatímco dříve byl takovou institucí stát, který emitoval mince či bankovky a pak je mohl utratit do oběhu, požívají dnes výhody ražebného obchodní banky, a státu tak zbývají jako finanční zdroj především daně a úvěry. Veřejný sektor tak vinou privatizace tvorby peněz ztrácí nejen možnost nasměrování žádoucích investic (např. výhodné úvěry drobným podnikatelům v nevýhodných), ale přichází i o důležitý zdroj k financování svých výdajů: nemůže utrácet peníze do oběhu.

Jestliže je současný způsob tvorby peněz a bankovníctví takto problematický, jak postupovat, abychom situaci změnili k lepšímu?

Zde je obtížnější situaci shrnout, protože návrhy jsou velmi rozmanité. Velmi obecně a vycházejíce z již zmíněné kritické literatury z oblasti heterodoxní ekonomie, můžeme naznačit několik okruhů, v nichž se alespoň někteří z těchto autorů shodují:

1/ Tvorba peněz a poskytování úvěrů by se měl stát veřejnou službou, v níž se vedle obchodních bank (na rozsah jejich role se názory různí) účastní celá řada hráčů, včetně obcí, neziskových organizací, státu, sociálních podniků a podobně. Modely přitom existují již dnes, např. etické banky (Banca Etica, Triodos), úvěrní družstva, včetně bezúročných (švédská banka J.A.K.)⁸, americké *re-investment trusts*⁹ atd. Zajímavým modelem by mohl být švýcarský Wirtschafsring, v překladu "hospodářský kruh", kde si cca 80 000 malých a středních podniků vzájemně poskytují bezúročné úvěry. S tím souvisí i regulace a omezení velikosti obchodních bank a investičních společností tak, aby nebyly "příliš velké na to, aby selhaly" (*too big to fail*). Byla by snaha, aby co nejvíce těchto institucí poskytovalo úvěry bezúročně, resp. s nízkým úrokem-poplatkem, který by pokrýval pouze jejich provozní náklady.

2/Stát by měl opět převzít roli emitenta peněz. V současné době některé centrální banky už k tomuto kroku přistoupily (zejména americký Fed, v procesu zvaném kvantitativní uvolňování). Systémový přístup by však vyžadoval podle Hubera a Roberstona i Mellorové zavedení tzv. 100%rezerv: obchodní banky by již nemohly půjčovat dále peníze střadatelů, které mají tito střadatelé u nich uložené na běžných účtech, tyto peníze by musely zůstat na účtech bank jako tzv. pasíva. Obchodní banky by nadále směly poskytovat úvěry, ale pouze z prostředků, které si u nich střadatelé uložili na termínovaný vklad. Banky by tak přestaly tvořit "peníze z ničeho" (jak se o multiplikované expanzi depozit někdy hovoří), a peníze by vytvářel podle potřeby stát jejich utracením do oběhu. Takto vytvořené peníze by byly stabilnější, protože by nevznikly prostřednictvím dluhu. Navíc by tak stát získal zpět výhody "ražebného". Nebezpečí populistického tištění peněz státem, které by mohlo spustit výraznou inflaci či hyperinflaci, by bylo možné čelit např. ustanovení nezávislé instituce, která by emise peněz regulovala.

3/Měly by existovat paralelně různé měny, které by operovaly na různých úrovních. V eurozóně by mohly koexistovat národní měny s eurem. Vedle měny na úrovni státu by byly podporovány i místní (komunitní, sociální) měny, s mnohem menším okruhem působnosti¹⁰. To by umožnilo nejen

⁸ Johanisová (2007). *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem*. Volary: Stehlík, str. 21-25.

⁹ Johanisová (2007). *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem*. Volary: Stehlík, str. 59 - 62

¹⁰ North P. (2007). *Money and liberation: The micropolitics of alternative currency movements*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

pružnější reakci na místní specifické podmínky, ale i skutečnou demokratizaci tvorby peněz: "ražebné" by mohly využívat i místní komunity. Místní měny jsou důležitým krokem k ekonomické demokracii.¹¹ Douthwaite¹² navrhuje pro jednu zemi čtyři různé typy měn, včetně jedné globální, která by nahradila současné rezervní měny (zejm. dolar) při mezinárodním styku. Podobných návrhů je celá řada¹³.

4/My všichni bychom měli hledat ústupové cesty od komodifikace/ekonomizace života a všeobíhající peněžní ekonomiky, která, jak jsem zmínila v úvodu, je často slepá vůči dimenzím života, které nepasují do peněžní optiky. Nejen peníze mohou být uchovatelem hodnoty: mohou jím být i dobré lidské vztahy, práce v komunitě, stabilní osobní vazby a vzájemné přátelské služby v našem okolí. Nejen peníze mohou být prostředkem směny: směňovat můžeme i přímo a také vzájemné obdarování může být velmi obohacující a to nejen ve smyslu finančním. Velmi cenné z hlediska životního prostředí pak mohou být místní ekonomické systémy, jako je komunitou podporované zemědělství, kdy se místní lidé domluví s místním zemědělcem a pravidelně odebírají jeho plodiny, přičemž často platí na celou sezonu dopředu. Pomohou tak nejen svému zdraví (zdravé potraviny) a životnímu prostředí (úspora fosilních paliv a obalů), ale vlastně sami zafungují jako banka, která zemědělci poskytne překlenovací úvěr do další sezony.

Uvedené čtyři okruhy nejsou asi jediné okruhy řešení, které heterodoxní ekonomové navrhuji. Mají však společné jedno: kritický postoj k současnému peněžnímu systému a přesvědčení, že peněžní systémy a jejich tvorba, koloběh a kontrola jsou věcí veřejnou, že se jedná o veřejnou službu, která by měla být veřejně kontrolována. Privátní bankovní ústavy, jejichž explicitním cílem je zisk, by naopak dotovány být neměly, nýbrž by měly fungovat ve skutečně podnikatelském prostředí. V tomto smyslu jsou znepokojivé dvě aktuálně vznikající instituce, jedna u nás, jedna na evropské úrovni. V České Republice vzniká (navzdory silné kritice podobných institucí např. ve Velké Británii, kde mají již třicetiletou historii) instituce penzijního připojištění, kde soukromé firmy (tzv. transformované penzijní fondy) poskytnou občanům penzijní připojištění, které bude štědře dotovat stát, firmy však negarantují nezáporné zhodnocení. To znamená, že ten, kdo si u těchto firem bude spořit (a jakmile si jeden fond vybere, už ho nesmí měnit), může o své úspory přijít. Určitě výhodný byznys, ovšem asi nikoliv pro stát ani pro spořicí. Druhá znepokojivá (nevolená a velmi mocná) instituce, Evropský fond stability (*European stability mechanism*), který se, co toto píšu, rodí, bude penězovodem od evropských vlád/daňových poplatníků směrem k evropským bankám¹⁴, přičemž její vrcholní zástupci (guvernéři a ředitelé), jmenovaní jednotlivými vládami, budou mít pravomoc dle potřeby zvyšovat

¹¹ Johannisova, N., Wolf, S. (2008). "Economic democracy: A path for the future?" In *Futures* 44 (6): 562-570.

¹² Douthwaite R. (2002). *Ekológia peňazí*, diveRzita, Dolný Kubín, Slovensko

¹³ Mellor, M. (2010). *The Future of Money*. London: Pluto Press. Str. 174.

¹⁴ Treaty establishing the European Stability mechanism (2012), dostupné na: <http://www.european-council.europa.eu/media/582311/05-tesm2.en12.pdf>

autorizovaný kapitál (v současnosti činí maximálně 700 bilionů eur, což také není málo), určený na výpomoc bankám (viz článek 8 a 10), a vlády se zavazují tyto peníze (jejichž budoucí horní hranice tedy není ve smlouvě de facto specifikována) do sedmi dnů do fondu dodat (článek 9). Guvernéři, ředitelé a všichni ostatní zaměstnanci budou přitom mít právní imunitu (článek 32). Je pravda, že v současné době se jedná o zpřísnění dohledu nad bankami v eurozóně (tzv. bankovní unie), avšak tento dohled nebude asi znamenat radikální změnu obchodních bank, a naopak, protože se bude týkat i malých peněžních institucí, může dále paralyzovat snahu o vznik malých etických či družstevních bankovních institucí, kterou už v zemích, jako je Česká republika, silně znesnadnila evropská bankovní direktiva.¹⁵ Ačkoliv se Evropský stabilizační mechanismus České republiky zatím netýká, jedná se o velmi znepokojivý vývoj, posvěcující problematiku princip "privatizace zisků, socializace ztrát". Na druhé straně Mezinárodní měnový fond nedávno zveřejnil na svých stránkách zprávu, která pozitivně hodnotí zavedení poměrně radikálního opatření 100% rezerv v amerických bankách, viz bod 2 výše.¹⁶ Žijeme zřejmě v přelomové době, kdy se můžeme dočkat ještě mnoha překvapení.

RNDr. Naďa Johanisová, Ph.D., Katedra environmentálních studií, Fakulta sociálních studií,
Masarykova Univerzita, Brno.

¹⁵ Johanisová (2007). *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem*. Volary: Stehlík, str. 69-73.

¹⁶ Benes, J., Kumhof M. (2012). The Chicago Plan revisited. IMF working paper. Dostupné na: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp12202.pdf>

